

STANISŁAW LITAK
Lublin

POWSTANIE ORGANIZACJI PARAFIALNEJ A ROZWÓJ OSADNICTWA W ZIEMI ŁUKOWSKIEJ XII-XVI W.

I

Opóźniony rozwój osadnictwa w ziemi łukowskiej pozwala niemal na żywo śledzić formowanie się organizacji parafialnej na jej terenie. Ziemia łukowska we wczesnym średniowieczu to obszar jeszcze bardzo słabo zaludniony i zapóźniony gospodarczo. Było to terytorium leżące z dala od głównych szlaków komunikacyjnych¹ o niekorzystnych warunkach osadniczych, pokryte lasami i bagnami², o mało urodzajnej glebie³, a w dodatku położone peryferyjnie i zagrożone możliwością obcego najazdu⁴. Nic więc dziwne-

¹ S. Weyman (*Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938, s. 29-33, 98-128 i passim) nie odnotował ani jednej drogi wiodącej przez Łuków w okresie piastowskim. Dróg o szerszym znaczeniu nie stwierdziła na tym terenie także T. Wąsowiczówna. Odnotowała tylko szlak komunikacyjny z Lublina przez Kock, Łuków do Drohiczyna, który spotykał się w Łukowie z drogą będącą odgałęzieniem szlaku nadwiślańskiego: T. Wąsowiczówna, *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 5(1957), z. 3-4, s. 437 (mapka), 452. Por. także, *Uwagi w sprawie osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Lubelszczyźnie*, „Archeologia Polski” 6(1961), z. 2, s. 224, 250; także, *Le réseau rotier de la Pologne du IXe au XIIIe siècle*, „Revue. Le moyen âge” 1962, nr 3-4, s. 386 (mapka).

² Lasy te i bagna w szczątkowej formie widoczne są jeszcze w pierwszej połowie XIX w. Por. S. Wojciechowski, *Województwo Lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, w: *Atlas Historyczny Polski [AHP]. Mapy szczegółowe*. 3. Warszawa 1966, 21-22 i mapa. (Lasy i bagna autor przedstawił głównie na podstawie Mapy Kwatermistrzostwa z 1830 r.).

³ R. TurSKI, S. Udziak, Z. Zawadzki, *Gleby*, Lublin 1993, s. 77-85.

⁴ S. Litak, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskim do końca XVI wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 12(1964), z. 2, s. 20-54 (RH); także, *Z badań nad osadnictwem ziemi łukowskiej w XV w.*, „Folia Societatis Scientiarum Lubliniensis” 18(1976), z. 1, s. 37-45.

go, że aż do początków XV w. nie widać tu poważniejszych postępów w rozwoju osadnictwa. Pewne przejściowe zainteresowanie tym terytorium można zauważyć w połowie XIII w. w związku z projektem utworzenia biskupstwa łukowskiego, którego celem miała być działalność misyjna wśród ludów pogańskich: Jaćwingów i Litwinów oraz prawosławnej Rusi⁵. W tym czasie obok grodu pojawia się także kasztelania łukowska⁶.

W źródłach z XIII w. występuje także położony w południowej części ziemi łukowskiej, nad Tyśmienicą, Kock⁷, który wraz z kilkoma okolicznymi miejscowościami tworzył kompleks dóbr biskupstwa płockiego. Przyjmuje się, że zarówno centralnie położony Łuków, jak i Kock były już prawdopodobnie w XII w. ośrodkami pewnych, bliżej nie określonych zespołów osadniczych, położonych przy szlaku komunikacyjnym z Lublina w kierunku Drohiczyna⁸.

Około połowy XIV w. pojawia się nowe centrum osadnicze w zachodniej części ziemi łukowskiej, mianowicie Tuchowicz⁹. Szerszą akcję kolonizacyjną można tu jednak zauważyć dopiero od początku XV w., a więc w okresie, kiedy po zawarciu unii polsko-litewskiej w 1385 r. ten pograniczny dotychczas obszar znalazł się nagle w środku wielkiego państwa polsko-litewskiego. Na raptowne przyśpieszenie rozwoju ziemi łukowskiej w XV w. wpłynęła również ogólna sytuacja osadnicza w tym czasie w Polsce, gdy zaczęto już zajmować pod osadnictwo tereny mniej dogodne. W XV i XVI w. ziemia łukowska znajduje się w fazie wszechstronnego rozwoju. Wystarczy powiedzieć, że w ciągu 113 lat, od 1418 do 1531 r., na terenie parafii łukowskiej w jej granicach z 1418 r. liczba osad wzrosła z 35 do 91, czyli o 160%.

⁵ W. A b r a h a m, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. I, Lwów 1904, s. 156-163.

⁶ S. A r n o l d, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII-XIII)*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego PAU” 1927, z. 2, s. 92-93; F. K i r y k, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny”, z. 43, Prace Historyczne 6(1972), s. 144; L i t a k, *Formowanie*, s. 24, 54-57; S. K u r a ś, *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. III, Warszawa 1983, s. 144.

⁷ K. M y ś l i ń s k i, *Najstarsza miejska historia Lubelszczyzny w świetle dokumentu Konrada Mazowieckiego z roku ok. 1239*, w: *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70-tej rocznicy urodzin prof. dr S. Arnolda*, Warszawa 1965, s. 288-300; K u r a ś, dz. cyt., s. 103.

⁸ T. W ą s o w i c z ó w n a, *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 5(1957), z. 3-4, s. 437, mapa; t a ż, *Uwagi w sprawie osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Lubelszczyźnie*, „Archeologia Polski” 6(1961), z. 2, s. 224.

⁹ K u r a ś, dz. cyt., s. 246.

Przeciętnie co 2 lata powstawała na tym terenie jedna wieś. Dynamika tego rozwoju nieco słabnie w następnym stuleciu. W latach 1531-1620 przyrost nowych osad na tym terenie wynosił 40, czyli ok. 44% stanu z 1531 r. Jedna osada powstawała tu w tym czasie przeciętnie co 2,2 roku. Ziemia łukowska w XV i XVI w. może stanowić przykład szybkiej kolonizacji wewnętrznej. Powstaje więc pytanie, jak na tym tle postępowała rozbudowa organizacji parafialnej i jakie siły społeczne ją popierały.

II

Do najstarszych parafii na terenie ziemi łukowskiej należy zaliczyć Łuków i Kock. O początkach parafii w Łukowie nie zachowała się jednak żadna bezpośrednia wzmianka źródłowa. Według tradycji z pierwszej połowy XIX w. kościół parafialny w tym mieście istniał już w 1250 r.¹⁰ Jakkolwiek informacji tej nie można obecnie zweryfikować, jest jednak bardzo prawdopodobne, jeśli weźmiemy pod uwagę, że właśnie około tego czasu myślano o powołaniu biskupstwa łukowskiego. Wiadomo również, że parafię łukowską wymienia najstarszy spis dziesięciny papieskiej z 1326 r.¹¹ Na wczesną, być może już z końca XII lub z początku XIII w., metrykę parafii łukowskiej może wskazywać jej usytuowanie w grodzie łukowskim, czyli w najważniejszym ośrodku osadniczym i administracyjnym (kasztelania)¹² na tym terenie oraz patronat królewski. Przede wszystkim jednak przemawia za tym duży jej pierwotny obszar, obejmujący prawie całą późniejszą kasztelanię i powiat łukowski. Można bowiem udowodnić (jak zobaczymy), że z wyjątkiem parafii Kock wszystkie pozostałe parafie ziemi łukowskiej utworzono z wyodrębnienia ich terytoriów z tej najstarszej parafii łukowskiej i z dalszego podziału parafii z niej wyodrębnionych.

Drugą, nie mniej starą parafią na tym terenie była parafia kocka. Pierwsze wzmianki o kościele kockim i wsiach wokół Kocka występują w falsyfikacie datowanym na 1239 r.¹³, lecz powstałym najwcześniej w drugiej poło-

¹⁰ Archiwum Państwowe w Kielcach. Oddział w Radomiu. Zarząd Dóbr Państwowych, nr 212, k. 1v. Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. V, Warszawa 1884, s. 821 (SG).

¹¹ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. I, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913, s. 171 (MPV); por. L i t a k, *Formowanie*, s. 54-55.

¹² R. O r ł o w s k i, J. R. S z a f l i k, *Dzieje Łukowa*, Lublin 1962, s. 9-22.

¹³ *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis. Acta collegit recensuit*

wie XIII w.¹⁴ O Kocku i dobrach kockich nadanych przez książąt polskich biskupom płockim wzmiankuje także dokument Bolesława Wstydlivego z 1258 r.¹⁵ Spisy dziesięciny papieskiej i świętopietrza wymieniają tę parafię od 1327 r. począwszy¹⁶. Z wspomnianego fałszyfikatu wiadomo, że Kock w XIII w. stanowił centralny ośrodek dóbr biskupstwa płockiego, składających się ponadto z 5 wsi: Talczyn, Górka, Pożarów, Turkawce i Luszawa, położonych nad Wieprzem i Tyśmienicą. Wsie te imiennie zostały wymienione dopiero w *Liber beneficiorum* Jana Długosza¹⁷, ale prawdopodobnie były one w posiadaniu tego biskupstwa już od końca XII w. Za tym, że Kock stanowił już w XIII w. pewne centrum gospodarcze, może przemawiać to, że wymieniony fałszyfikat wzmiankuje o istnieniu w nim karczmy i targu. Nie jest wykluczone, że występujący w tymże fałszyfikacie kościół był fundowany przez jednego z biskupów płockich także już w końcu XII lub w pierwszej połowie XIII w.¹⁸

III

Najstarsza i największa parafia łukowska ulegała od pierwszej połowy XIV w. licznym podziałom na skutek postępów osadnictwa i rozwoju organizacji parafialnej w ziemi łukowskiej. W rezultacie ekspansji osadnictwa od zachodu jako pierwsza wyodrębniła się z niej parafia Tuchowicz położona na puszczańskim pograniczu ziemi łukowskiej i stężyckiej, jak się wydaje, przy szlaku komunikacyjnym łączącym ważną drogę wiodącą wzdłuż Wisły ze

notis et indicibus instruxit Joannes Corvinus Kochanowski, t. I, Warszawa 1919, nr 301, s. 341-346 (KDMzK): „[...] item i Pogost (sic) circa Lvbyn Kocsko cum ecclesia (sic) et foro et taberna et cum villis pertinentiis et cum omnibus solucionibus earundem villarum [...]”.

¹⁴ K. M y ś l i ń s k i, *Najstarsza miejska historia Lubelszczyzny w świetle dokumentu Konrada Mazowieckiego z roku 1239*, w: *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70-letniej rocznicy urodzin prof. dr S. Arnolda*, Warszawa 1965, s. 293-295.

¹⁵ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, vol. I, Kraków 1876, nr 51, s. 63-64 (KDMp): „[...] cum qua Cocsck et ville sibi pertinentes olim a progenitoribus nostris ecclesie beate Marie Plocensi collate sunt [...]”.

¹⁶ MPV, t. I, s. 246; por. L i t a k, *Formowanie*, s. 57.

¹⁷ *Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. I, Cracoviae 1863, s. 629-633 (LBD).

¹⁸ S. L i t a k, *Rise and Spatial Growth of the Paish Organization in the Area of Łuków District i the 12th to 16th Centuries*, w: *The Christian Community of Medieval Poland. Antologies*, ed. J. Kłoczowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1981, s. 153-154.

wspomnianą drogą prowadzącą z Lublina przez Kock, Łuków na północ¹⁹. Po raz pierwszy odnotowały ją spisy świętopietrza z lat 1350, 1351 i 1355. Dokładne ustalenia czasu jej powstania nie jest możliwe, ponieważ nie dysponujemy dokumentami fundacyjnym i erekcyjnym. Najprawdopodobniej parafia ta powstała w pierwszej połowie XIV w. jako fundacja przybyłych tu z Mazowsza przedstawicieli rodu Kanimirów²⁰. Przed 1437 r. należało do niej, jak się wydaje, 8 miejscowości: Tuchowicz oraz Burzec, Bystrzyca, Jeleniec, Wola Jeleniecka, Radoryż Wielki, Sarnów i Wola Sarnowska²¹. Sama wieś Tuchowicz została przeniesiona na miejskie prawo magdeburskie w 1430 r. na podstawie przywileju króla Władysława Jagiełły, uzyskanego przez właściciela Tuchowicza rycerza Kanimira de Cunraczicze²². Pierwotne jej terytorium stanowił rozległy, w dużej mierze zalesiony obszar zachodniej części ziemi łukowskiej i wschodniej – ziemi stężyckiej. Na północy był on ograniczony potwierdzonymi w źródłach z początku XVI w. dużymi lasami nad górną Krzną Południową, podczas gdy na południu strefę graniczną tej parafii stanowił górny bieg rzeczki Zakępniej, prawego dopływu Czarnej. Z dokumentu erekcyjnego parafii Wojcieszków²³ można wnosić, że wsie Gułów, Hordzież i Oszczepalin należały przed powstaniem parafii wojcieszkowskiej w 1437 r. do parafii Kock. Natomiast w kierunku północno-zachodnim od przedstawionej tu strefy na pograniczu ziemi łukowskiej i stężyckiej (na terenach powstałych w XVI w. parafii w Serokomli, Adamowie, Radoryżu i Staninie z podziału parafii: tuchowickiej, wojcieszkowskiej, łukowskiej i kockiej) rozciągały się duże obszary leśne w poważniejszym stopniu zajęte pod osadnictwo dopiero w XVI w. Z mapy Karola de Perthéesa²⁴ wynika, że lasy te jeszcze w końcu XVIII w. otaczały teren parafii tuchowickiej od północy, zachodu i południa, tworząc równocześnie od strony południowej naturalną strefę graniczną z parafią kocką. Od wschodu teren ten stykał się z parafią łukowską poprzez dolną Małą Bystrycę i Bystrycę.

Bardzo duży, jeszcze po wydzieleniu parafii tuchowickiej, okręg parafii Łuków ulegał w XV i XVI w. dalszym podziałom. Jako druga po parafii

¹⁹ L i t a k, *Formowanie*, s. 58.

²⁰ L i t a k, *Z badań*, s. 38.

²¹ Przynależność tych wsi do parafii tuchowickiej potwierdza LBD, II, s. 558-561.

²² *Zbiór Dokumentów Małopolskich*, wydali I. Sułowska-Kuraś i S. Kuraś, cz. 7: *Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418-1434*, nr 2053, s. 297-299 (ZDM).

²³ ZDM, cz. 2: *Dokumenty z lat 1421-1441*, nr 500, s. 245-247.

²⁴ *Mapa szczególna [s] województwa lubelskiego zrzadzona z wielu map miejscowych [...] przez Karola de Perthéesa*, Paris 1786.

Tuchowicz wydzieliła się z niego położona na północ od Łukowa parafia zbuczyńska. Jej powstanie można datować na około 1418 r. W spisach świętopietrza z drugiej połowy XIV w. parafia ta jeszcze nie występuje. Istnieją dwa dokumenty dotyczące jej powstania. Dokument fundacyjny wystawiony 12 VII 1418 r. rzekomo przez króla Władysława Jagiełłę²⁵ oraz dokument erekcyjny parafii Zbuczyn, wystawiony przez biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca 9 VII tegoż roku²⁶. Autentyczność pierwszego została uznana przez wydawców za podejrzaną. Jego fałszerstwo ostatecznie udowodnił Piotr Dyczek w pracy na temat parafii zbuczyńskiej²⁷. Dodać należy, że za fałszerstwem tego dokumentu przemawia również i to, iż data jego wystawienia jest późniejsza niż data wystawienia wspomnianego dokumentu erekcyjnego parafii w Zbuczynie. Biskup bowiem nie mógł erygować nowej parafii bez wcześniejszej fundacji jej uposażenia²⁸. Sfałszowanie dokumentu fundacyjnego nie musi jednak oznaczać, że nieprawdziwa jest jego treść. W późniejszych źródłach powtarzają się bowiem niektóre składniki uposażenia parafii zbuczyńskiej w podobnym wymiarze jak w tym rzekomym dokumencie fundacyjnym²⁹. Natomiast nie ma wątpliwości co autentyczności dokumentu biskupa W. Jastrzębca, którym na prośbę króla Władysława Jagiełły erygował on nową parafię w Zbuczynie, jakkolwiek nie jest to typowy dokument erekcyjny. Wprawdzie znajdujemy w nim formułę erekcyjną w odniesieniu do parafii zbuczyńskiej, ale terytorium nowej parafii dokument określa tylko ogólnie, podczas gdy szczegółowo opisuje okręg macierzystej parafii w Łukowie, wymieniając należących do niego 35 miejscowości wraz z liczbami (oprócz samego Łukowa) zamieszkujących je rodzin szlacheckich i kmiecych. Z opisu nowo utworzonej parafii zbuczyńskiej w dokumencie Jastrzębca wiadomo jedynie, że leżała ona na północ od wielkiego lasu zwanego Tłuściec oraz, że na ten teren, gdzie rozwijała się akcja osadnicza, jak się wydaje, świeżej daty, zaczynała napływać ludność. Granicę północną tej parafii musiał stanowić Liwiec będący granicą diecezji krakowskiej i Małopolski³⁰. Nie wiemy jednak, jakie konkretnie miejscowości tworzyły jej okręg. Jediną wskazówką mówiącą o ilości osad należących do nowo utworzonej parafii może być określenie ich odległości od kościoła w Łukowie w uzasadnieniu

²⁵ ZDM, cz. VII, nr 1872, s. 13-14.

²⁶ ZDM, cz. I, 328, 420-423. (Dokument ten wydawca błędnie datuje na 10 VII 1418 r.).

²⁷ *Monografia parafii Zbuczyn do roku 1818*, Lublin 1992, s. 26-27, mps BKUL.

²⁸ L i t a k, *Formowanie*, s. 108-109.

²⁹ D y c z e k, dz. cyt., s. 139-140, 185.

³⁰ W o j c i e c h o w s k i, dz. cyt. (mapa).

erekcji. Tak więc w dokumencie Jastrzębca użyto sformułowań, z których wynika, że do nowo powstałej parafii należały 4 grupy miejscowości: odległe od Łukowa o 7, 6, 5 i co najmniej 4 mile³¹. Wsi tych mogło więc być kilkanaście albo i więcej. Tyle też mogła liczyć nowo powstała parafia zbuczynska. Nie jest wykluczone, że wsie te nie całkiem były jeszcze zorganizowane, ponieważ, jak wspomnieliśmy, akcja osadnicza była tu dopiero w toku. Być może dlatego wystawca dokumentu nie był w stanie imiennie wymienić miejscowości przydzielonych do nowej parafii, jak to zwykle czyniono w dokumentach erekcyjnych. Osadnictwo na tym terenie musiało się jednak szybko rozwijać, skoro już w 1430 r. widziano konieczność podziału parafii zbuczynskiej i erekcji nowej parafii w Pruszyńcu³².

Dalszy rozwój osadnictwa i zaludnienia w ziemi łukowskiej doprowadził do ponownego podziału parafii łukowskiej i erekcji parafii we wsi królewskiej Trzebieszowie. Fundatorem był król Władysław Jagiełło, który 14 III 1430 r. wystawił w Sandomierzu jej dokument fundacyjny na rzecz funkcjonującego już w Trzebieszowie rektora kościoła parafialnego Jana³³. W rzeczywistości więc powstanie tej parafii wyprzedziło formalną jej fundację, skoro w Trzebieszowie był już rektor, czyli pleban, i kościół parafialny. Parafia w Trzebieszowie musiała więc powstać między 9 VII 1418 r., czyli czasem wystawienia dokumentu przez biskupa Wojciecha Jastrzębca, według którego wieś Trzebieszów należała jeszcze do parafii łukowskiej, a 14 III 1430 r., czyli przed wystawieniem jej dokumentu fundacyjnego. Kiedy i przez

³¹ ZDM, cz. I, 328, s. 421: „[...]quod nonnullae villae et haereditates retro silvam magnam Thuscziez vulgariter nuncupatam, quae locari noviter et Christifideli populo inhabitarii incipiunt, in parochiali ecclesia in Lucow consisten(te) adeo ab ipsa ecclesia parochiali in Lucow elongatae existunt, quarum aliquae per septem, aliquae per sex, aliquae per quinque et aliquae adminus per quattuor miliaria distant, quod hominibus ipsas inhabitantibus, tam propter malam et distinctam viam, tam etiam propter nimiam distantiam pro audiendis verbo Dei et divinis officiis ac ecclesiasticis accipiendis sacramentis ipsam ecclesiam parochialem in Lucow adire sit difficile et curare onerosum [...], ideo ad petitionem serenissimi principis et domini domini Vladislai regis Poloniae etc. omnes et singulas villas et homines utriusque sexus, tam nobiles, quam incolas ipsas inhabitantes, retro dictam silvam Thluscziecz existentes ab ipsa ecclesia in Lucow et rectore ipsius separan(tes) et absolven(tes) cum omni iure parochiali et cum decimis post araturas nobilium provenientibus ecclesiae parochiali in Zbuczyn, quam de novo plantavimus, ereximus et fundavimus, in parochiam adiunximus, addidimus et assignavimus ac adiungimus, addimus et assignamus per praesentes, demptis tamen denario s. Petri et decima quae provenit post araturas incolarum et cmetonum nunc in eidem villis existentium, quae postea locabuntur, provenient nobis et mensae nostrae episcopali Cracouiensi reservamus [...]

³² ZDM, cz. II, nr 425, s. 128-129; por. L i t a k, *Formowanie*, s. 69-70.

³³ ZDM, cz. VII, nr 2047, s. 285-286.

kogo został wydany dokument erekcyjny tej parafii, nie wiadomo. W dostępnych źródłach brak o nim jakiegokolwiek wzmianki. Można nawet podejrzewać, że w ogóle nigdy go nie było³⁴. Na podstawie dokumentu Jastrzębca z 1418 r. oraz późniejszych źródeł można jednak przyjąć, że pierwotny teren tej parafii stanowiło co najmniej 7 niewielkich wsi, mianowicie: Karwów, Kąkolewnica, Krasusze, Mościska, Trzebieszów i Wierzejki, zamieszkałych łącznie przez 8 rodzin szlacheckich i 15 rodzin chłopskich³⁵ oraz wieś Wysokiny zamieszkała przez niejakiego Macieja i jego braci³⁶.

W początkach XV w. obserwujemy formowanie się nowego ośrodka osadniczego w południowo-wschodniej części ziemi łukowskiej, w okolicach późniejszego Radzyna, które doprowadziło do powstania kolejnej parafii z dalszego podziału parafii łukowskiej. Czas fundacji tej parafii można dość dokładnie określić, ale do dziejów osadnictwa na tym terenie zachowało się niewiele źródeł, dlatego wszystkie dotychczasowe prace na ten temat nie są satysfakcjonujące³⁷. W dodatku wspomniane źródła są zachowane z dużymi defektami oraz są niejasne. Najważniejsze z nich to akta toczących się procesów między właścicielami kilku okolicznych wsi i dzierżawcami radzyńskich dóbr królewskich Kazanowskimi a królem i królową Boną z końca XV i z pierwszej połowy XVI w. Dotyczą one rozgraniczenia dóbr Kazanowskich i dóbr królewskich w rejonie Radzyna. Sprawę dokładniejszego przedstawienia rozwoju osadnictwa na tym terenie dodatkowo utrudnia bardzo zły stan zachowania łukowskiej księgi podkomorskiej z XVI w., do której wpisywano akta tychże sporów granicznych. W tym miejscu podkreślić wypada, że niniejsze uwagi również nie wyczerpują problemu rozwoju osadnictwa w okolicach Radzyna. Traktujemy je jedynie jako tymczasowe do czasu podjęcia bardziej pogłębionych studiów. Zajmując się tym zagadnieniem, będziemy

³⁴ Zob. L i t a k, *Formowanie*, s. 63.

³⁵ ZDM, I, nr 328, s. 420-423.

³⁶ Wieś Wysokiny występuje w dokumencie z 1418 r. wydanym przez Świętosława ze Zwodów (ZDM, I, nr 331, s. 425-426) oraz w dokumencie z 1440 r. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD) (MK, sygn. 23, s. 400-401).

³⁷ Por. najlepsze z nich: F. K i r y k, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, Prace historyczne 6(1972), z. 43, s. 154 (Radzyń); S. K u r a ś, *Dzieje Lubelszczyzny*; t. III: *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, Warszawa 1983, s. 112 (Kozirynek); S. W o j c i e c h o w s k i, A. S o c h a c k a, R. S z c z y g i e ł, *Dzieje Lubelszczyzny*; t. IV. *Osady zaginione i o zaginionych nazwach historycznego województwa lubelskiego*, Warszawa 1986, s. 116 (Radzyń Podlaski).

mieli na uwadze przede wszystkim związku rozwoju osadnictwa z powstaniem parafii radzyńskiej.

Przechodząc więc do omówienia poruszonego problemu, stwierdzamy, że na początku XV w. istniała wśród lasów i bagien w południowo-wschodniej części ziemi łukowskiej tylko jedna wieś królewska pod nazwą Biała, położona nad rzeką Białką, prawym dopływem Tyśmienicy. Powstała ona przed 1415 r.³⁸ i należała, według dokumentu biskupa Jastrzębca z 1418 r., do parafii łukowskiej jako największa spośród 34 innych wsi tworzących jej okręg; liczyła bowiem 11 rodzin kmiecych. W 1456 r. występuje ona jako *antiqua villa*³⁹. Dane te przemawiają za tym, że mogła ona powstać już w końcu XIV w. Z kolei w łukowskiej księdze podkomorskiej zapisano, że przed 1415 r. król Władysław Jagiełło nadał niejakim Koziętule i Łosiowi pustkę leżącą po obydwu stronach zabagnionej rzeki Białki, w pobliżu wymienionej wsi Biała. Nadanie to mogło nastąpić między czasem przybycia Jagiełły do Polski w 1385 r. a wymienionym rokiem 1415. Nie wiadomo, z jakiego powodu pustki tej jednak nowi właściciele nie zdołali zagospodarować; opuścili ją już przed tym rokiem. Akcja osadnicza na tym terenie powiodła się dopiero w latach 1415-1418. Mianowicie dokumentem wydanym w Kaliszu w 1415 r. Jagiełło powtórnie nadał wspomnianą pustkę sekretarzowi wielkiego księcia litewskiego Witolda kanonikowi sandomierskiemu Mikołajowi Cebulce⁴⁰, któremu udało się ją utrzymać i zagospodarować. Potwierdza to wspomniany dokument Jastrzębca z 1418 r., w którym występuje ona pod nazwą Białka, jako szlachecka osada jednodworcza⁴¹. Dalsze dzieje tej wsi można śledzić w 1420 r., w którym jej właściciel, wspomniany Mikołaj Cebulka postarał się o lokację na części jej terytorium małej wioski (*villula*) pod nazwą Niżna Białka, uposażając jej sołectwo⁴². Ze słabo zachowanego streszczenia dokumentu dowiadujemy się, że lokacja ta miała miejsce po jednej stronie rzeki Białki. Wioska ta w późniejszych źródłach występuje pod nazwami: Niżna Białka lub Białka, czyli Kozirynek⁴³ lub też Koziry-

³⁸ Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Księga podkomorska łukowska nr 22031, k. 105 bis.

³⁹ Archiwum Kurii Archidiecezjalnej w Lublinie (AKL), Rep. 60A179, k. 106.

⁴⁰ ZDM, cz. VI, nr 1792, s. 390; AKL, Księga podkomorska, k. 105 bis. Por. A. S o c h a c k a, *Własność ziemska w województwie lubelskim w średniowieczu*, Lublin 1987, s. 93.

⁴¹ ZDM, cz. I, nr 328, s. 422: „[...] item Białka, ubi unus nobilis et nullus cmeto [...]”.

⁴² AKL, Księga podkomorska, k. 105 bis.

⁴³ Podajemy tylko przykłady: APL, księga podkomorska, ok. XV/XVI, k. 77: „[...] villam

nek przedtem Niżna Białka, czyli przedmieście Radzyna⁴⁴. Jeśli wzięlibyśmy pod uwagę położenie późniejszej wsi Kozirynek Stary identyfikowany z Niżną Białką⁴⁵, to należałoby przyjąć, że lokacja ta miała miejsce po prawym brzegu Białki. Natomiast inna część wymienionej pustki i pierwotnej wsi Białki, wzmiankowanej w dokumencie Jastrzębca, dała początek wsi zwanej Wyżną Białką, którą należałoby chyba identyfikować z wsią Białką położoną na północny wschód od dzisiejszego Radzyna⁴⁶. Prawdopodobnie w 1427 r. doszło do dokładniejszego wyznaczenia granic Niżnej Białki. Zbyt zniszczony tekst łukowskiej księgi podkomorskiej nie pozwala jednak zorientować się w ich przebiegu⁴⁷. Ale z opisu jej granic w wyroku w sporze granicznym Kazanowskich z królową Boną z 1539 r. wynika, że prawdopodobnie należały do niej również tereny po lewym brzegu rzeki Białki, sięgając na południu i wschodzie do wsi Kazanowskich: Niewęgłosz, Branica i Ustrzesz⁴⁸. Sytuację dodatkowo komplikuje fakt, że stosunki osadnicze nie były tu jeszcze dostatecznie ustabilizowane i w źródłach nie zawsze stosowano właściwe nazwy wsi Białka (Niżna Białka, Wyżna Białka, Białka), zastępując je niekiedy tylko pierwotną nazwą ogólną: Białka. Następnym znanym nam etapem rozwoju Niżnej Białki czyli Koziegorynku była wspomniana fundacja parafii, jak określa dokument, w Białce w 1456 r. przez Mikołaja i Wojciecha Cebulków dziedziców Czechowa koło Lublina i Białki, zapewne krewnych wymienionego wyżej Mikołaja⁴⁹. Z zachowanej kopii dokumentu fundacyjnego z 18 VI 1456 r. wynika, że wspomniani bracia podjęli starania o utworzenie tej parafii jeszcze za życia biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego, od którego otrzymali zezwolenie na budowę kościoła w Białce, potwierdzone po jego śmierci w 1455 r. przez jego na-

[...] prius [Białka] nunc vero Kozirinek [...]”; k. 77v: „[...] in Białka alias Kozirinek [...]”; AKKr., AEp. 1517 r., k. 1: „[...] Byalka alias Kozirinek [...]”; AGAD. MK, sygn. 57, 1539 r., s. 100v: „[...] Niżna Białka alias Kozirinek [...]”.

⁴⁴ *Matricularium regni Poloniae summaria*, oprac. T. Wierzbowski (MRPS), P. V, t. II, nr 7789, s. 197, 1557 r.

⁴⁵ K u r a ś, dz. cyt., s. 112 (Kozirynek Stary).

⁴⁶ W o j c i e c h o w s k i, dz. cyt. (mapa).

⁴⁷ AKL, Księga podkomorska, s. 105 bis.

⁴⁸ AGAG. MK, sygn. 57, k. 97-101, w 1539 r. królewski sąd komisarski na podstawie zeznań świadków w sporze między królową Boną a Bartłojem Kazanowskim postanowił, że będące niegdyś własnością Cebulków: wieś Niżna Białka (rozciągająca się aż do ściany wsi Branica, Niewęgłosz i Ustrzesz) i miasto Kozirynek, czyli Radzyń oraz przyległy do niego grunt jest własnością królewską, a Wyżna Białka należy do Kazanowskich.

⁴⁹ Zob. przyp. 39.

stępcę Tomasza Strzemińskiego między 25 I (data jego sakry biskupiej) a 18 VI (data wystawienia dokumentu fundacyjnego) 1456 r. W dokumencie tym obydwaj bracia występują jako właściciele wsi Białka i Kozirynek. Prawdopodobnie chodzi tu o Niżną Białkę, obok której formowała się inna osada, jak się wydaje targowa, pod nazwą Kozirynek. Później następuje przerwa w informacjach źródłowych dotyczących tych wsi. Sytuację tę rozświetlają nieco dane przywileju Kazimierza Jagiellończyka zezwalającego na lokację miasta Radzyna czyli Koziegorynku z 31 III 1468 r., wydanego dla Grota z Ostrowa, podkomorzego lubelskiego i starosty dóbr Kazimierz i Białka. Wynika z nich, że lokowane miasto pod nazwą Radzyń czyli Kozirynek było własnością królewską, pozostającą w dzierżawie wspomnianego Grota, który specjalnym dokumentem lokował je w dąbrowie (*in merica*), w miejscu pustym zwanym Radzików⁵⁰, położonym przy wsi Białka. Wydaje się więc, że nowo lokowane miasto leżało pomiędzy wsią Białką a Niżną Białką. Nazwa Radzyń wywodzi się niewątpliwie od nazwy owej pustki – Radzików, jakkolwiek już w 1451 r. pojawia się w sąsiedztwie Koziegorynku także niewielka osada Radzyń⁵¹. Nie jest wykluczone, że chodzi tu o to samo miejsce. Od tego czasu miasto Radzyń kojarzono z miastem Kozimrynkiem, a wieś Niżną Białkę z wsią Kozirynek, ewentualnie z przedmieściem Kozirynek. Wydaje się również, że ten brak jasności w nazewnictwie był jedną z przyczyn procesów Kazanowskich z królem i królową Boną. Kazanowscy bowiem uważali się, jak można przypuszczać, za spadkobierców dawnych właścicieli wsi Białki Cebulków. W ich rękach znajdowały się także dobra królewskie Kozirynek, które za zezwoleniem Kazimierza Jagiellończyka wykupił w 1473 r. od Mikołaja Minoraka z Ostrowa Dominik Kazanowski⁵². Posiadając kilka okolicznych wsi, dążyli oni do powiększenia swoich posiadłości w tym regionie. Wystąpili więc przeciw królowi, a następnie przeciw królowej Bonie, twierdząc, jak się wydaje nie bez racji, że wieś Białka i miasteczko Radzyń czyli Kozirynek stanowiły własność królewską, ale wieś Niżna Białka czyli Kozirynek oraz grunt przyległy do miasta to ich własność *nullo iure* przyłączona do królewszczyzn. Przedstawione jednak przez nich argumenty nie znalazły uznania królewskiego sądu komisarskiego, który wydał w 1539 r.

⁵⁰ AGAD; Kiryk (dz. cyt., s. 154) cytuje fragment tego dokumentu: „[...] in merica prope villa Białka oppidum nuncupatum Radzikow [...]”. W streszczeniu tego dokumentu „in merica” przetłumaczono jako „w miejscu pustym”: Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, nr 3917, nr aktu 209 i drugie identyczne streszczenie: nr 210.

⁵¹ K i r y k, dz. cyt., s. 154.

⁵² MRPS, P. t. I, nr 1049, s. 54.

wyrok na ich niekorzyść. Komisarze uznali, że w przedłożonym przez Bartłomieja Kazanowskiego dokumencie wydanym Mikołajowi Cebulce jest mowa tylko o Białce, i nie wydaje się, by wieś ta sięgała aż do miejsca, na którym było lokowane miasto Kozirynek. Dlatego wieś Niżną Białkę identyfikowaną, jak wiemy, z wsią Kozirynek wraz z przyległym gruntem do miasta (*una cum fundo contiguo oppido*) należy uznać za własność królewską⁵³. W następnym, 1540 r. królowa Bona pozbawiła Kazanowskich dzierżawy będących w jej władaniu dóbr królewskich Kozirynek z wsiami: Biała, Płudy i bliżej nie znana Nowa Wieś (Nova Villa), oddając je w dzierżawę Mikołajowi Mniszchowi⁵⁴. Kazanowscy jednak, mimo niekorzystnego wyroku, nie rezygnowali ze swoich roszczeń, ponownie przedstawiając swoje racje w czasie lustracji dóbr królewskich Kozirynek-Radzyń w 1565 r. Wtedy to jeszcze dokładniej sprecyzowali swoją skargę, „że im odjęto część miasteczka, na którym placu siedzi teraz domów 14 1/2, a na onę stronę rzeki wieś Niżna Białka, teraz rzeczona Kozirynek”. O dobra te zamierzali się upominać na odbywającym się w tym roku sejmie piotrkowskim⁵⁵. Widzimy więc, że utworzenie parafii w Białce (Kozimrynku), podobnie jak lokacja Radzynia na prawie magdeburskim, była ważnym etapem w rozwoju osadnictwa wokół Radzynia.

Pierwotne terytorium parafii Kozirynek tworzyły 4 wsie, znane nam już: Biała, Niżna Białka (Kozirynek), Wyżna Białka oraz Turów, po raz pierwszy odnotowany w dokumencie Jastrzębca z 1418 r., liczący według tego dokumentu 9 rodzin kmiecy⁵⁶. W 1470 r. terytorium tej parafii zostało znacznie powiększone. Mianowicie biskup krakowski Jan Lutek z Brzezia dokumentem wydanym w Hży 28 VIII 1470 r. odłączył od parafii czemiernickiej wsie: Niewęgłosz Paszki, Niewęgłosz Dzieżki, Niewęgłosz Suski, Branice i Zbylutów i przyłączył je do parafii w Kozimrynku. Przyczyną tej zmiany były nieporozumienia plebanów Oliwiera z Czemiernik i Wojciecha z Koziegorynku na tle przynależności powyższych wsi do parafii oraz trudny dostęp do kościoła w Czemiernikach (kiepskie drogi, częste wylewy Tyśmienicy, duża odległość od Czemiernik). Granicę zaś między obydwoma parafiami biskup ustalił na rzece Tyśmienicy⁵⁷.

⁵³ AGAD, MK, sygn. 57, k. 99v.

⁵⁴ MRPS, t. IV, t. 1, nr 6723, s. 390.

⁵⁵ *Lustracja województwa lubelskiego. 1565*, wyd. A. Wyczański, Wrocław-Warszawa 1959, s. 47.

⁵⁶ ZDM, cz. 1, nr 328, s. 422. Wieś Turów należała do parafii Radzyń (Kozirynek). Zob. AKL, Rep. 60A96, s. 157 (Wizytacja z 1603 r.).

⁵⁷ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKK), AEp, nr 5, k. 50.

Kolejną parafią powstałą z podziału parafii łukowskiej była parafia w Ulanie. Miejscowość Ulan po raz pierwszy występuje w dokumencie Jastrzębca z 1418 r. jako mała wieś, licząca zaledwie 4 rodziny kmieci⁵⁸, co wskazuje, że była to w tym czasie osada świeżo powstała. Nie zachowały się dokumenty: fundacyjny i erekcyjny parafii ulańskiej, ale wiadomo, że powstała ona między 1418 a 1443 r., w którym po raz pierwszy pojawia się były pleban ulański Mikołaj Raciborowic. W 1458 r. występuje pierwsza wzmianka o kościele w Ulanie, a w 1464 r. wymieniony został pleban ulański „artium baccalaureus” Jan Tomaszowski⁵⁹. Kościół parafialny św. Małgorzaty w Ulanie wymienia także Jan Długosz w drugim tomie *Liber beneficiorum* z lat 1470-1480, choć parafia ulańska nie została w nim dokładniej opisana⁶⁰. Biorąc pod uwagę fakt, że w 1418 r. była to jeszcze bardzo mała osada w parafii łukowskiej, należy przyjąć, że parafia Ulan powstała po pewnym okresie jej rozwoju, prawdopodobnie po jej przeniesieniu na prawo magdeburskie, czyli po 1424 r. a przed 1443 r., w którym występuje, jak już wiemy, były jej pleban. Fundowana była niewątpliwie przez króla Władysława Jagiełłę lub Kazimierza Jagiellończyka, na co wskazuje królewska własność Ulanu i należący do króla patronat parafii w Ulanie⁶¹. Z porównania wykazu miejscowości należących do parafii łukowskiej w 1418 r., występujących w dokumencie Jastrzębca, z podobnymi wykazami miejscowości należącymi do tejże parafii występującymi w rejestrach poborowych z 1531 i 1580 r.⁶² oraz w wizytacji z 1603 r.⁶³ wynika, że pierwotne jej terytorium tworzyło co najmniej 7 wsi: Domanin, Krasew, Rozwadów, Sobole, Stok (w 1418 r.: Stoczek), Strzyżew i Ulan, należących przed powstaniem tejże parafii do parafii łukowskiej. Rejestr poborowy z 1531 r. wymienia 16 wsi (Bedlne, Domanin, Kłębów, Krasew, Paskudy, Rozwadów, [Radomyśl] Sędki, [Stok Lacki] Stoczek, Sobole, Strzyżew, Ulan, Wierzchowiny, Wola Chomejowa, Wola Krasowska, Zakrzew, Zarzecze) stanowiących terytorium

⁵⁸ ZDM, cz. 1, nr 328, s. 422.

⁵⁹ AKL, Rep. 60, t. 2, k. 346 (księga konsystorska).

⁶⁰ LBD, I, s. 1; II, s. 559.

⁶¹ LBD, II, s. 559, AKapKr, AV3, k. 215 (1595 r.); AKL, Rep. 60A96, s. 159, 167 (AV 1603 r.); K u r a ś, dz. cyt., s. 249.

⁶² *Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-historycznym opisana przez A. Pawińskiego* (ŻD), t. 14, s. 377 (1531 r.), 410 (1580 r.); AKL, Rep. 60A96, s. 131 (AV 1603 r.).

⁶³ AKL, Rep. 60A96, s. 194-195.

parafii ulańskiej⁶⁴. Z wyjątkiem Ulanu i Strzyżewa, będących własnością królewską, wszystkie pozostałe należały do drobnej szlachty. Sądząc z pierwszych wzmianek źródłowych, można przypuszczać, że 3 z nich powstały po 1418 r., w XV (Bedlne, Zakrzew, Zarzecze), a 6 w początkach XVI w. (Kłębów, Paskudy, Dadomyśl Sędki, Wierzchowiny, Wola Chomejowa, Wola Krasowska)⁶⁵.

Ostatnią parafią powstałą z podziału parafii łukowskiej i, jak można przypuszczać, z podziału parafii zbuczynskiej była parafia w Domanicach. Osada ta położona wśród lasów po lewym brzegu górnego Kostrzynia została lokowana na surowym korzeniu około 1548 r. Była własnością królewską⁶⁶. Być może już około tego czasu powstała w niej kaplica, która po raz pierwszy została wymieniona dopiero w aktach wizytacji z 1595 r. jako podległa kościołowi parafialnemu w Łukowie. Według tejże wizytacji wybudowali ją miejscowi włościanie w nadziei na utworzenie parafii. Miała ona obsługiwać Domanice oraz wsie Czachy, Jagodne, Kaczory, Kopcie i Przewory⁶⁷. Do jej budowy prawdopodobnie przyczynił się prepozyt łukowski Stanisław Kędzierski. Wskazywałby na to patronat nad tym beneficjum należący później do prepozytów łukowskich⁶⁸. Główną przyczyną powstania tej parafii był gwałtowny rozwój osadnictwa na tym terenie w XVI w., zbyt duży obszar parafii łukowskiej liczącej ponad 30 wsi oraz duże jego oddalenie od kościoła parafialnego w Łukowie, dochodzące, jak to określono w wizytacji z 1595 r.⁶⁹, do czterech mil. Utrudniało to, jak podaje wizytacja z 1614 r.⁷⁰, pracę duszpasterską. Zdarzały się przypadki niechrzczenia dzieci, wiele z nich umierało bez chrztu, a dorośli umierali bez ostatnich sakramentów. Niektóre dzieci w ogóle nie były chrzczone. Zmarłych zaś grzebano po lasach. W tej sytuacji kaplica w Domanicach, jak się wydaje, od początku spełniała podstawowe funkcje parafialne. Prawdopodobnie dlatego została ona wymieniona

⁶⁴ ŻD, t. 14, s. 377; por. K u r a ś, dz. cyt., s. 249.

⁶⁵ K u r a ś, dz. cyt., s. 26, 101, 176, 196, 256, 266, 270, 282, 284.

⁶⁶ MRPS, cz. V, t. II, nr 4551, s. 3.

⁶⁷ Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie (AKapK), AV 3, k. 242: „[...] Capella in villa regali Domanice ad parochialem ecclesiam in Lukow antiquitus spectans et pertinens [...] per cmethones illius villae habetur ex lignis noviter exaedificata [...] pro qua capella per dominum praepositum Lucoviensem et incolas villae illius, qui propter distantiam ecclesiae dictae in Lukow multa incommoda, cum periculo animarum suarum patiuntur. Supplicatum Illustrissimo Domino loci ordinario, ut eandem capellam in parochialem erigeret [...]”.

⁶⁸ AKK, AV 20, s. 284 (1721 r.); AV 41, k. 5v (1748 r.).

⁶⁹ AKapK, AV 3, k. 242.

⁷⁰ AKapK, AV 32, k. 446v-447.

w *Reformationes generales* z 1621 r. biskupa krakowskiego Marcina Szyszkowskiego⁷¹ równorzędnie z innymi parafiami. W ścisłym znaczeniu był to jednak jeszcze w drugiej połowie XVII w., a nawet w 1721 r.⁷² kościół filialny z własnym okręgiem parafialnym. W XVII w. okręg ten był jeszcze zmienny. Ustalił się on dopiero przed 1721 r., odkąd występuje już w stałej postaci⁷³. Według wizytacji z 1721 r. należało do niego 7 wsi królewskich: Czachy, Domanice, Gostchorza, Jagodne, Kaczory, Kopcie, Przewory⁷⁴ oraz grupa 6 wsi drobnoszlacheckich Jastrzębie (Daćbogi, Łupiny, Mroczyki, Pluty, Smiary, Tworki). Dokładniejsza analiza tego okręgu związanego z kościołem w Domanicach prowadzi do wniosku, że wchodzące do niego wsie w większości powstały dopiero w XVI i XVII w. Jedynie co do dwóch z nich, Jastrzębie (bez dodatkowej nazwy) i [Jastrzębie] Łupiny, wiadomo z całą pewnością, że istniały już w 1418 r. i należały do parafii łukowskiej⁷⁵.

IV

Dalszy rozwój osadnictwa w ziemi łukowskiej wymuszał tworzenie nowych parafii. Tak więc bardzo duża początkowo parafia zbuczynska podzieliła się, jak już wiemy, w 1430 r. w chwili fundacji parafii w Pruszyńcu. W sprawie fundacji tej parafii zachował się akt układu z 24 IV 1430 r. między Maciejem plebanem w Zbuczynie a właścicielem Pruszyńca Janem Pruszyńskim, poświadczony przez sędziego ziemi łukowskiej Jakuba ze Skromowic i podsędka Macieja z Domaszewnicy⁷⁶. W układzie tym właściwym fundatorem nowej parafii był Jan Pruszyński, który nadał dla przyszłego kościoła parafialnego w Pruszyńcu nad Liwcem i jego plebana ziemię oraz inne dobra. Natomiast pleban zbuczynski Maciej zobowiązał się do zaopatrzenia tego kościoła w podstawowy sprzęt liturgiczny oraz do zezwolenia na

⁷¹ „Reformationes generales ad clerum et populum dioecesis Cracoviensis pertinentes ab [...] Martino Szyszkowski [...] episcopo Cracoviensi [...] in synodo dioecesana sancitae et promulgatae anno MDCXXI die decima Februari Cracoviae [...]”, s. 38.

⁷² AKK, AV 20, s. 284.

⁷³ L i t a k, *Formowanie*, s. 67.

⁷⁴ *Rejestr poborowy województwa lubelskiego*, wyd. J. Kolasa, K. Schuster, red. S. Inglot, Wrocław 1957, s. 159-163. Spośród tychże 7 wsi tylko Kaczory należały do par. Zbuczyn. Pozostałe 6 rejestr wymienia pod parafią Łuków.

⁷⁵ L i t a k, *Formowanie*, s. 67-69.

⁷⁶ ZDM, cz. 2, nr 425, s. 128-129.

przyłączenie się do nowej parafii okolicznej szlachty pozostającej dotychczas w parafii zbuczynskiej, uzależniając to jednak od jej woli. Ponadto obiecał on, że postara się na koszt fundatora o zatwierdzenie nowej fundacji i o erekcję biskupią parafii w Pruszyńcu. Dokument nic więcej nie mówi na temat okręgu parafialnego. Granice powstającej parafii można jednak częściowo odtworzyć na podstawie warunków naturalnych. Z całą pewnością tworzyła je od wschodu i północy rzeka Liwiec, a od zachodu rzeka Muchawka (znana z dokumentu erekcyjnego parafii Siedlce z 1532 r. jako Żytnia). Granica południowa, od strony Zbuczyna, nie była jeszcze w tym czasie dokładniej określona. Ze wzmianki o mieszkającej szlachcie w pobliżu mającego powstać kościoła wynika, że przybyli tu z ziemi lubelskiej⁷⁷ Pruszyńcy nie byli jedynymi właścicielami terytorium powstającej parafii. Niektóre szczegóły tego układu mogą także świadczyć, że był to teren słabo jeszcze zagospodarowany. W dokumencie wymieniona jest droga Zawadzka i druga Cielemecka. Ich nazwy pochodzą niewątpliwie od istniejących wsi. Pierwsza z nich nie występuje jednak w źródłach późniejszych dotyczących ziemi łukowskiej, natomiast druga, jako wieś szlachecka, należała w XVI w. do parafii Zbuczyn, ale położona była tuż przy granicy z parafią pruszyńską⁷⁸. W dokumencie znajdujemy także wieś Rudkę. Nie jest wykluczone, że chodzi tu o Rętki należące w XVI w. do parafii zbuczynskiej, a leżące przy granicy z parafią pruszyńską⁷⁹. Występująca również w dokumencie wieś Wyczółki, w kierunku których biegła droga Zawadzka, leżała na wschód od Pruszyńca, za Liwcem stanowiącym granicę diecezji krakowskiej, czyli nie mogła już należeć do parafii w Pruszyńcu, położona była bowiem w diecezji łuckiej. Wzmianka, że Jan Pruszyński nadał kościołowi pruszyńskiemu nowo urządzoną sadzawkę w lesie nazywanym Siedliska, sugeruje, że w tym czasie istniała już jakaś osada prawdopodobnie w miejscu pojawiających się po raz pierwszy w 1441 r. Siedlec⁸⁰, które prawdopodobnie wzięły nazwę od tego lasu.

Formalne utworzenie parafii pruszyńskiej nie odbyło się w przewidywanym czasie. Jej dokument erekcyjny został wydany dopiero w 1471 r. przez biskupa krakowskiego Jana Lutka z Brzezia. Znamy go z krótkiego streszcze-

⁷⁷ Sochacka, dz. cyt., s. 94.

⁷⁸ Wojciechowski, dz. cyt. (mapa).

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ Kiryk, dz. cyt., s. 157.

nia zamieszczonego w wizytacji z 1603 r.⁸¹ Jej istnienie nie zostało też wyraźnie zaznaczone przez Jana Długosza w *Liber beneficiorum*, który świeżo wydzielone (1474 r.) z sandomierskiego województwo lubelskie, w skład którego wchodziła ziemia łukowska, opisał bardzo słabo⁸². W drugim tomie *Liber beneficiorum* zaznaczył on wprawdzie Pruszyn jako miejscowość pograniczną przy opisie granic diecezji krakowskiej, ale nie nazwał go parafią⁸³. Można jednak z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że tak jak w innych przypadkach i w tym chodzi o parafię pruszyńską.

Biskup, erygując parafę pruszyńską, włączył do niej, oprócz Pruszyń, należące przedtem do parafii zbuczynskiej wsie: Ciepiele Golice, Grabianów, Siedlce, Stok, Wielgor i Żabokliki, z których dziesięciny przyznał plebanowi w Pruszyń. Spośród tych wsi w źródłach z pierwszej połowy XV w. potwierdzone są tylko, jak już wiemy, Pruszyn oraz Golice i Siedlce⁸⁴. Większość pozostałych powstała prawdopodobnie w drugiej połowie XV w., przed 1471 r. Obszar parafii pruszyńskiej ustalił się ostatecznie później, mianowicie przed 1531 r. odpadły od tej parafii na rzecz parafii w Zbuczynie wsie Ciepiele i Wielgor⁸⁵.

Rozwój osadnictwa w północnej części ziemi łukowskiej doprowadził do erekcji parafii w Siedlcach w 1532 r., powstałej z podziału parafii pruszyńskiej. Była ona dziełem Gniewoszków Siedleckich wywodzących się z Oleksowa w ziemi radomskiej⁸⁶. Jej fundatorem był właściciel większego kompleksu dóbr Stanisław Siedlecki. Pierwszy dokument fundacyjny tej parafii wystawił on 25 IV 1530 r.⁸⁷ Nie stał się on jednak podstawą utworzenia parafii. Za właściwą więc fundację parafii w Siedlcach należy uznać dokument wystawiony przez Stanisława Siedleckiego 8 IV 1532 r., znany z transumtu biskupa Piotra Tomickiego, czyli dokumentu erekcyjnego z 22 XI 1532 r.⁸⁸, pokrywający się treściowo z dokumentem z 1530 r. Oryginału dokumentu

⁸¹ AKL, Rep. 60A96, s. 200; por. L i t a k, *Formowanie*, s. 70.

⁸² Por. S. K u r a ś, *Regestrum Ecclesiae Cracoviensis*, Warszawa 1966, s. 44, 48, 50.

⁸³ LBD, II, s. 1.

⁸⁴ Pierwsza wzmianka źródłowa o Siedlcach występuje w dokumencie z 1441 r.: K i r y k, dz. cyt., s. 157. Obydwie te wsie występują w dokumencie z 1448 r.: KDMp, t. IV, nr 1498, s. 476-478.

⁸⁵ L i t a k, *Formowanie*, s. 71.

⁸⁶ A. W i n t e r, *Dzieje Siedlec. 1448-1918*, Warszawa 1969, s. 16; S o c h a c k a, dz. cyt., s. 95.

⁸⁷ AKL, Rep. 60A179, k. 292-292v.

⁸⁸ AKL, Rep. 60A200, k. 11-13v.

erekcyjnego nie znamy, ale streszczenie zamieszczone w aktach biskupich Piotra Tomickiego⁸⁹ potwierdza jego autentyczność. Biskup wydał dokument erekcyjny, kierując się opinią opata sieciechowskiego Macieja i rektora kościoła trzebieszowskiego Adama, którzy na jego zlecenie zbadali na miejscu potrzebę i warunki utworzenia nowej parafii w Siedlcach. Z dokumentu erekcyjnego wynika, że w momencie erygowania parafii istniała już w Siedlcach kaplica z rektorem Mikołajem Kruzowskim (znanym także jako Crussowski z cytowanego niżej dokumentu Piotra Tomickiego z 1533 r.), klerykiem mającym niższe święcenia, prezentowanym biskupowi przez fundatora. Dokumenty fundacyjny i erekcyjny nie zawierają jednak prawie żadnych szczegółów na temat rozwoju osadnictwa na terenie tworzonej parafii. Podkreślają jedynie konieczność utworzenia nowej parafii ze względu na wylewy rzeki Rudnik⁹⁰ oddzielającej przyszłą parafię w Siedlcach od parafii puszyńskiej oraz dużą odległość od kościoła w Pruszyńcu i wynikające z tego zaniedbania duszpasterskie. Inną przyczyną, jak się wydaje w tym przypadku najważniejszą, była dążność fundatora do objęcia granicami nowej parafii wszystkich swoich dóbr pozostających dotychczas w granicach parafii Pruszyńcu.

Z parafii puszyńskiej wyłączono stanowiące własność Stanisława Siedleckiego wsie: Golice, Grabianów, Siedlce, Topór, Ujrzanów (albo Ujrzanów alias Wola), Żabokliki oraz dwie kopalnie rudy nad rzekami Żytnią i Liwcem, czyli prawdopodobnie występujące na mapie S. Wojciechowskiego⁹¹ jako wsie o przybliżonej lokalizacji: Żytnia nad Muchawką (w tym czasie nazywana Żytnią) i Ruda nad Liwcem. Do tych wsi należy dodać jeszcze wieś Strzałę, pominiętą w dokumencie erekcyjnym, lecz występującą w dokumencie biskupa Piotra Tomickiego z 1533 r. jako własność Stanisława Siedleckiego⁹². Zwraca uwagę fakt, że w dokumentach fundacyjnym i erekcyjnym nie zostały wymienione, położone na zabagnionym terenie na północy parafii, w widłach Liwca i Muchawki, wsie: Porzecze, Jagodne oraz wysunięte na południe: miasto Siedlce i wieś Białka, należące do parafii siedleckiej w końcu XVI w. Miasto Siedlce zostało jednak lokowane na prawie magdeburskim przez Stanisława Siedleckiego dopiero w 1547 r.⁹³ Co do pozostałych może-

⁸⁹ AKK, AEp, nr 13, k. 184v-185; por. L i t a k, *Formowanie*, s. 72.

⁹⁰ Winter (dz. cyt., s. 23, przyp. 43) rzeczkę tę identyfikuje z Helenką. Brak jej w SG.

⁹¹ W o j c i e c h o w s k i, dz. cyt. (mapa).

⁹² AKK, AEp, nr 15, k. 164v-165v.

⁹³ MRPS, cz. IV, t. III, nr 22613, s. 278; por. W i n t e r, dz. cyt., s. 18, 23-24; K i r y k, dz. cyt., s. 157; R. S z c z y g i e ł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin

my się tylko domyślać, że powstały po 1532 r. Okręg parafii siedleckiej ograniczony był od wschodu i północy Liwcem, a od zachodu rzeką Żytnią, czyli, jak już wiemy, późniejszą Muchawką. O tym, że – ogólnie biorąc – osadnictwo wokół Siedlec było w XVI w. przeważnie jeszcze młode, wskazuje przytoczona wyżej podwójna nazwa wsi Ujrzanów (Ujrzanów alias Wola) oraz to, że w źródłach z XV w. występuje tylko wieś Siedlece. Natomiast z dokumentu biskupa Piotra Tomickiego z 1533 r. nadającego dziesięciny plebanowi siedleckiemu Mikołajowi Kruzowskiemu (Crussowskiemu) z nowizn wsi Topor i Strzała wynika, że w osadach tych ciągle jeszcze powiększano powierzchnię uprawną poprzez karczunek miejscowych lasów, co może świadczyć, że były to wsie powstałe w niedalekiej przeszłości.

V

W XV i XVI w. intensywnie rozwijało się osadnictwo, a za nim także sieć parafialna, na pograniczu ziemi łukowskiej i stężyckiej, w rejonie Tuchowicza. Pierwszą parafią powstałą na tym terenie w XV w. była parafia we wsi Wojcieszków położonej na wschodnich krańcach ziemi stężyckiej nad Małą Bystrzycą. Z jej dokumentu fundacyjnego wydanego w Wojcieszkwie 9 VI 1437 r.⁹⁴ dowiadujemy się, że fundatorem był właściciel tej wsi Klemens z Bielan – Ciołek z ziemi stężyckiej. Dokument erekcyjny tej parafii wystawił biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki w Piotrawinie 15 VI 1437 r., po uprzednim zbadaniu warunków erekcji nowej parafii przez jego delegata, biskupa sufragana krakowskiego Jarosława⁹⁵. Dokumenty te znane są z kopii z XVI w. Dokument erekcyjny, jak sądzi wydawca, jest częściowo interpolowany, jak się wydaje, w 1545 r. z okazji erekcji parafii w Adamowie (Jadarominie)⁹⁶. W części nas interesującej raczej nie budzi wątpliwości. Z obydwu tych dokumentów wynika, że proces tworzenia parafii w Wojcieszkwie trwał znacznie dłużej, niż by na to wskazywały ich datacje. Wystawienie tychże dokumentów było końcowym jego etapem. W tym momencie istniał już kościół, wybudowany niewątpliwie przez fundatora. Biskup Jarosław bowiem nie ograniczył się tylko do lustracji terenu przyszłej parafii,

1989, s. 256.

⁹⁴ ZDM, II, nr 499, s. 242-244; por. L i t a k, *Formowanie*, s. 49-50, 73.

⁹⁵ L i t a k, *Formowanie*, s. 73.

⁹⁶ ZDM, II, nr 500, s. 244-247.

lecz na podstawie specjalnego mandatu Zbigniewa Oleśnickiego w rzeczywistości dokonał jej erekcji: „[...] ecclesiam parrochialem in ibidem [czyli w Wojcieszkwie] creavit, fundavit, benedixit et erexit [...]”⁹⁷. Parafia w Wojcieszkwie powstała z podziału trzech okolicznych parafii. Od parafii Tuchowicz odłączono wsie: Burzec i Bystrzycę, od parafii Kock – Gułów Oszczepalin, Hordzież, a od parafii Wilczyska – Mały Radoryż. Spośród tych wsi Wojcieszków i Gułów leżały już w ziemi stężyckiej⁹⁸, a pozostałe w ziemi łukowskiej⁹⁹. Nowa parafia składała się więc ze świeżo, jak się wydaje, lokowanego Wojcieszkowa oraz 6 wsi położonych w jego pobliżu nad rzekami Małą Bystrzycą, Czarną i Zakępną. Trzy z nich (Wojcieszków, Burzec i Gułów) niewątpliwie były własnością fundatora, który, jak można przypuszczać, był pierwszym Ciołkiem, który tu się osiedlił. Powstanie parafii było ważnym etapem w rozwoju osadnictwa na tym terenie. Następnym podobnym etapem była lokacja miasta Wojcieszkowa (Nowe Miasto) w 1540 r.¹⁰⁰

W końcu pierwszej połowy XVI w. obserwujemy szerszą akcję osadniczą na pograniczu ziemi łukowskiej i stężyckiej w mocno zalesionym terenie między Wojcieszkowem a Kockiem, w ziemi łukowskiej, po obu stronach rzeki Czarnej. Jej rezultatem były dwie następujące po sobie w krótkim odstępie czasu erekcje sąsiadujących z sobą parafii w Serokomli i Adamowie.

Pierwsza z nich została fundowana przez Piotra Kijeńskiego, a erygowana przez biskupa krakowskiego Piotra Gamrata dokumentem z 23 II 1545 r. Z zachowanego w aktach biskupów krakowskich¹⁰¹ streszczenia dokumentu erekcyjnego dowiadujemy się, że do parafii tej włączono 5 miejscowości – miasto Serokomla, wsie: Czarna, Hordzież, Ruda i Zakępie – należących dotychczas do parafii wojcieszkowskiej. Z wyjątkiem Hordzieży były to osady świeżo lokowane na surowym korzeniu. Miasto Serokomlę lokował Piotr Kijeński w 1537 r. na gruntach wsi Hordzież jako ich właściciel¹⁰². W okresie egzekucji dóbr prawo własności w stosunku do tych dóbr zostało

⁹⁷ ZDM, II, nr 499, s. 243.

⁹⁸ *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku, cz. I, Mapy. Plany*, w: *Atlas Historyczny Polski, Mapy szczegółowe XVI wieku*, red. S. Trawkowski, t. II, Warszawa 1993, [mapa:] *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku. (Część północna)*.

⁹⁹ W o j c i e c h o w s k i, dz. cyt. (mapa).

¹⁰⁰ L i t a k, *Formowanie*, s. 49-50.

¹⁰¹ A K K, AEp. 25, k. 51v-52.

¹⁰² A G A D, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW), sygn. 3195d, s. 80v-84; K i r y k, dz. cyt., s. 156-157.

Kijeńskim odebrane na rzecz własności królewskiej, a prawo ich wykupu uzyskali Firlejowie¹⁰³.

Natomiast w okolicach Adamowa w ziemi stężyckiej podobną akcję osadniczą realizowali Rawicze Rusieccy wywodzący się z ziemi radomskiej. W 1545 r. występują oni jako właściciele 8 miejscowości (miasta Adamowa oraz wsi: Dębowica, Dębowska Wola, Gułów, Wola Gułowska, Konorzatka, Ruszcza i Turzystwo), z których miasto Adamów (Jadaromin) było lokowane na surowym korzeniu na prawie magdeburskim w 1539 r. przez braci Adama i Hieronima Rusieckich, a lokacje dalszych 5 wsi (Dębowska Wola, Czarna czyli Wola Gułowska, Konorzatka, Ruszcza, Turzystwo) zostały przeprowadzone prawdopodobnie przez tych samych Rusieckich lub też tylko przez Hieronima Rusieckiego, fundatora parafii w Adamowie w 1545 r. i jedyne go ich właściciela w tym czasie¹⁰⁴. Ważnym wydarzeniem w trakcie tej akcji kolonizacyjnej była erekcja parafii w Adamowie, której dokonał w 6 miesięcy po erekcji parafii w Serokomli tenże sam biskup krakowski Piotr Gamrat dokumentem z 26 VIII 1545 r. na podstawie fundacji Hieronima Rusieckiego z 1 V tegoż roku¹⁰⁵. W rzeczywistości już kilka lat przed wydaniem dokumentu fundacyjnego Hieronim Rusiecki wybudował w Adamowie kaplicę „[...] pro sacrificiis missarum celebrandis [...]”. Spośród 10 miejscowości (miasto Adamów, wsie: Czarna czyli Wola Gułowska, Dębowica, Dębowska Wola, Gułów, Konorzatka, Lipiny, Ruszcza, Turzystwo, Wola Sobieska) przydzielonych do nowej parafii tylko 4 (Dębowica, Gułów, Lipiny, Sobieska Wola) były „[...] antiquae locationis [...]”, czyli istniały już przed erekcją parafii w Adamowie¹⁰⁶. Pozostałe, jak już wiemy, były lokowane na surowym korzeniu. Z wyjątkiem Lipin i Sobieskiej Woli wszystkie pozostałe miejscowości nowej parafii w Adamowie należały do jej fundatora Hieronima Rusieckiego.

Parafia w Adamowie powstała przede wszystkim z podziału parafii wojcieszkowskiej w ziemi stężyckiej, z której wydzielono 6 wymienionych wyżej świeżo lokowanych miejscowości (miasto Adamów i wsie: Czarna czyli Wola

¹⁰³ S z c z y g i e ł, dz. cyt., s. 255-256.

¹⁰⁴ L i t a k, *Formowanie*, s. 51.

¹⁰⁵ Dokument erekcyjny (transumpt) z 26 VIII 1545 r. Piotra Gamrata zawiera w sobie dokument fundacyjny parafii w Adamowie wystawiony przez Hieronima Rusieckiego z 1 V 1545 r. oraz znany nam już dokument erekcyjny parafii w Wojcieszkowie z 1437 r. (AKK, AEp 23, s. 182-200). Późniejsza jego kopia (AKL, Rep. 60A132a, k. 86v-93) nie zawiera dokumentu erekcyjnego parafii wojcieszkowskiej.

¹⁰⁶ AKK, AEp. 23, s. 182-200.

Gułowska, Dębowska Wola, Konorzatka, Ruszcza, Turzystwo), oraz ze starszego osadnictwa wieś Gułów. Z parafii Drażgów, położonej również w ziemi stężyckiej, jak się wydaje, wydzielono tylko 2 wsie – Lipiny i Wolę Sobieską. Natomiast wieś Dębowicę wyłączono z parafii tuchowickiej w ziemi łukowskiej. Widzimy więc, że parafia Adamów pozostawała na pograniczu obydwu ziem: stężyckiej i łukowskiej.

Dalszy rozwój osadnictwa w zachodniej części ziemi łukowskiej, na puszczańskich terenach na południe od Tuchowicza, w widłach Bystrzycy i Małej Bystrzycy spowodował powstanie parafii w Radoryżu Wielkim, a następnie w Staninie.

Fundatorem parafii w Radoryżu był Jan Czyszkowski z Czyszkowa położonego koło Garwolina na południowym krańcu województwa mazowieckiego, nad rzeką Wilką¹⁰⁷. Twórcą tej parafii był biskup krakowski Piotr Myszkowski, który, po przeprowadzeniu dochodzenia w sprawie warunków jej utworzenia, wystawił dokument erekcyjny 20 VIII 1588 r., znany nam z kopii z 1802 r.¹⁰⁸ Jej teren został wydzielony z parafii w Tuchowiczu. Parafia w Radoryżu powstała przy jakimś, bliżej nie określonym współdziałaniu prepozyta i oficjała łukowskiego, znanego nam już z okazji fundacji parafii w Domanicach, Stanisława Kędzińskiego, dla którego fundator rezerwował po wieczne czasy prawo patronatu¹⁰⁹, a przyszły kościół w Radoryżu łączył z kościołem w Łukowie. Nieco późniejsza wizytacja z 1595 r.¹¹⁰ wyraźnie jednak podkreśla filialną zależność kościoła w Radoryżu od parafii w Tuchowiczu. Od 1603 r. występuje on już jako samodzielny kościół parafialny¹¹¹.

Dzięki zachowaniu dokumentu erekcyjnego znamy dość dokładnie pierwotny teren parafii Radoryż. Były to wydzielone z parafii tuchowickiej wsie: Fiukówka, Kormanówka czyli Kożuchówka, Krzywda i Radoryż będące własnością fundatora parafii Jana Czyszkowskiego. Z wyjątkiem Radoryża powstały one w XVI w. O dwóch z nich (Kormanówka czyli Kożuchówka i Krzywda) wiemy, że powstały *de nova radice*¹¹².

¹⁰⁷ Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, red. W. Pałucki, w: AHP. *Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. VII, cz. I, *Mapa. Plany (mapa, część południowa)*.

¹⁰⁸ AKL, Rep. 60132a, k. 106v-110.

¹⁰⁹ Tamże, k. 107v: „[...] Quod jus patronatus et collatura praesentationis futurae pastoris seu plebani eiusdem ecclesiae in Radoryż noviter erigendae comittit donatque perpetuis temporibus ex nunc videlicet venerabili Stanislao Kędziński praeposito Lucoviensi [...]”.

¹¹⁰ AKapK, AV3, k. 237v.

¹¹¹ AKL, Rep. 60A96, s. 230-239 (AV 1603 r.).

¹¹² L i t a k, *Formowanie*, s. 48-49, 77-78.

W końcu XVI w. obszerna parafia w Tuchowiczu została powtórnie podzielona w rezultacie fundacji parafii w Staninie. Sprawa erekcji tej parafii ciągnęła się prawie pół wieku i była ściśle związana z sytuacją osadniczą na jej terenie. Jarczewscy wywodzący się z Jarczewa koło Żelechowa¹¹³ w pobliskiej ziemi stężyckiej odegrali w rozwoju osadnictwa w zachodniej części ziemi łukowskiej podobną rolę jak znani nam już Kanimirowie, Siedleccy i Czyszkowscy. Na omawianym terenie pojawiają się oni w drugiej połowie XV w. W 1494 r. występują po raz pierwszy bracia Andrzej i Stanisław Jarczewscy jako właściciele Stanina¹¹⁴, podczas gdy sam Stanin pojawia się w źródłach w 1484 r.¹¹⁵ Parafię na tym terenie po raz pierwszy usiłował założyć Andrzej Jarczewski w 1553 r. Ze źródeł dotyczących starań o jej erekcję, jak też ze streszczenia jej dokumentu erekcyjnego z 1555 r. wynika, że biskup krakowski Andrzej Zebrzydowski erygował, opierając się na fundacji Andrzeja Jarczewskiego, parafię, ale nie w Staninie, lecz w Andrzejowie, tzn. w mieście lokowanym obok Stanina przez owego Andrzeja Jarczewskiego, wśród należących do niego lasów, nadając mu nazwę pochodzącą od własnego imienia¹¹⁶. Erekcja ta jednak nie doszła do skutku w następstwie upadku samego świeżo lokowanego miasta Andrzejowa¹¹⁷. Właściwym fundatorem parafii w Staninie był dopiero syn i spadkobierca wspomnianego Andrzeja Jarczewskiego – Wiktor Jarczewski. Fundację tę zatwierdził biskup krakowski Jerzy Radziwiłł dokumentem erekcyjnym z 26 IV 1599 r.¹¹⁸ Nowa parafia powstała na terenie świeżo skolonizowanym¹¹⁹ i objęła 8 wsi: Jarczówek, Kopina, Koszuty, Kujawy, Ogniwo, Stanin, Stanińska Wola czyli Jonik oraz Wróblina, stanowiących własność fundatora. Według dokumentu erekcyjnego przyczyną utworzenia tej parafii były wylewy rzeki Tuchan, czyli – jak się wydaje – późniejszej Stanówki, oddzielającej ten teren do kościoła w Tuchowiczu, oraz kiepskie drogi. Bliskie sąsiedztwo kościoła w Staninie z Tuchowiczem (w linii prostej zaledwie 2 km) każe się jednak domyślać innego powodu, przede wszystkim chęci wyłączenia przez Jarczewskich swo-

¹¹³ *Atlas Historyczny Polski*. [...]. *Województwo sandomierskie* [...], cz. I, *Mapy. Plany*. [Mapa:] *Województwo sandomierskie (Część północna)*.

¹¹⁴ AKK, AEp. 11, k. 34v-35v.

¹¹⁵ L i t a k, *Formowanie*, s. 45.

¹¹⁶ Tamże, s. 78.

¹¹⁷ L i t a k, *Formowanie*, s. 79; por. S z c z y g i e ł, dz. cyt., s. 149; W o j c i e c h o w s k i, S o c h a c k a, S z c z y g i e ł, dz. cyt., s. 25.

¹¹⁸ AKL, Rep. 60A132a, k. 132-136. Por. L i t a k, *Formowanie*, s. 78-79.

¹¹⁹ L i t a k, *Formowanie*, s. 45-47.

jego kompleksu dóbr z parafii tuchowickiej i objęcia go granicami nowej parafii. Chodziło tu więc zarówno o prestiż rodu Jarczewskich, jak i większą konsolidację ich własności, czyli interes gospodarczy.

Na erekcji parafii Stanin zatrzymał się rozwój sieci parafialnej w ziemi łukowskiej aż na trzy wieki, tzn. do końca XIX w.¹²⁰ W tym długim okresie pojawia się tylko powstała przed 1748 r. prywatna kaplica we wsi królewskiej Kąkolewnicy, na której miejscu wybudował w 1767 r. drewnianą kaplicę starosta kąkolewnicki Filip Nereusz Szaniawski. W późniejszych źródłach występuje ona pod wezwaniem św. Filipa Nereusza jako filialna na terenie parafii trzebieszowskiej¹²¹.

Z powyższych rozważań jasno wynika, że ziemia łukowska była od XIV w., a zwłaszcza od końca tego stulecia terenem intensywnej kolonizacji, prowadzonej przez przybyszów z Mazowsza oraz z ziemi radomskiej, stężyckiej i lubelskiej. Ten ruch osadniczy bezpośrednio poprzedzał rozwój sieci parafialnej w ziemi łukowskiej w XIV, XV i XVI w. W ciągu tego okresu z najstarszej parafii grodowej w Łukowie wyłoniły się bezpośrednio lub pośrednio prawie wszystkie parafie (z wyjątkiem Kocka) na ziemi łukowskiej. Wyraźnie także widać, że fundacje nowych parafii następowały nie tylko ze względów czysto religijnych, lecz także prestiżowych¹²² i gospodarczych. Bogata i średnia szlachta dążyła do objęcia granicami parafii swoich dóbr. Ponadto tworzono parafie w dobrach królewskich. Własności kościelnej w ziemi łukowskiej, poza dobrami kockimi biskupów płockich¹²³, nie było. Władze kościelne o tyle były zainteresowane tworzeniem nowych parafii, o ile inicjatywa wychodziła od wymienionej szlachty i króla. Z chwilą, gdy możliwości te wyczerpały się, nowe parafie już nie powstawały, i to mimo że duże terytoria niektórych parafii¹²⁴ wskazywały na potrzebę dalszej rozbudowy sieci parafialnej. Liczna w ziemi łukowskiej, lecz zubożała, drobna szlachta pozostawała całkowicie bierna w procesie rozwoju organizacji parafialnej. Jak się wydaje, nie było jej stać na tak kosztowne fundacje.

¹²⁰ Tamże, s. 80.

¹²¹ S. L i t a k, *Opis parafii Trzebieszów w diecezji krakowskiej*, RH 9(1965), z. 4, s. 16; SG, t. III, s. 940.

¹²² Por. T. L a l i k, *Organizacje sąsiedzkie – wieś, opole, parafia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 24(1976), z. 3, s. 454.

¹²³ S o c h a c k a, dz. cyt., s. 40, 58-58.

¹²⁴ Por. L i t a k, *Kościół łaciński*, s. 120 (dekanat Łuków).

DIE ENTSTEHUNG DER PFARREIENORGANISATION
UND DIE ENTWICKLUNG DER BESIEDLUNG
IM GEBIET VON ŁUKÓW IM 12.-16. JAHRHUNDERT

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Gegend von Łuków wurde seit dem 14. Jahrhundert und insbesondere seit dem Ende dieses Jahrhunderts von Ankömmlingen aus Masowien sowie aus der Gegend von Radom, Stężyca und Lublin intensiv kolonisiert. Diese Siedlungsbewegung ging unmittelbar der Entstehung des Pfarreiennetzes im Gebiet von Łuków im 14., 15. und 16. Jahrhundert voraus. Damals entstanden aus der ältesten Burgpfarrei in Łuków direkt oder indirekt fast alle Pfarreien im Gebiet von Łuków (mit Ausnahme von Kock). Die Entwicklung des Pfarreiennetzes wurde Ende des 16. Jahrhunderts unterbrochen und erst gegen Ende des 19. Jahrhunderts wieder aufgenommen.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich